

*Мальована Я. П.,
аспірант кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВОВІ ЗАСОБИ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ВИХОВНОГО ВПЛИВУ НА НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р.)

Анотація. Визначено, що після судової реформи 1864 р. в українських губерніях Російської імперії було накопичено вагомий досвід застосування правових засобів виховного впливу на неповнолітніх правопорушників. Правове регулювання включало такі засоби виховного впливу на неповнолітніх, як моральне виховання; релігійне виховання; початкова освіта; професійне навчання; заходи стягнення щодо порушників дисципліни; заходи заохочення для тих неповнолітніх, хто став на шлях виправлення. Такі напрацювання у справі протидії правопорушності неповнолітніх, як «сімейний» принцип розподілу вихованців у колонії, поєднання освіти й професійного навчання і практичної роботи, розумне співвідношення заохочень і стягнень щодо вихованців, заслуговують на увагу та впровадження в сучасну практику роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Ключові слова: правові засоби виховного впливу, правове регулювання, неповнолітні правопорушники, шлях виправлення.

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх у всьому світі виникала на фоні руйнування сімейних форм виховання, широкого використання дитячої праці та швидкої урбанізації, що поряд з індустріальним розвитком викликає маргіналізацію населення, яке вже порвало зв'язки із традиційною культурою села, але ще не засвоїло культуру міста. Не останню роль відігравали й негативні явища в суспільній психології, а подекуди й погіршення фізичного та психічного здоров'я підлітків. Поява такого соціального явища, як юнацька злочинність, не могла не турбувати суспільство, унаслідок чого держава відреагувала створенням системи особливих установ для виконання покарань, призначених для неповнолітніх. Українським суспільством накопичено певний досвід протидії цьому небезпечному й, на жаль, неминучому соціальному явищу, який може стати в нагоді сучасним правоохоронній і правозахисній системам. Саме цими обставинами зумовлено звернення автора статті до історико-правових аспектів протидії злочинності неповнолітніх засобами кримінально-виконавчого впливу.

Історико-правові аспекти протидії дитячій злочинності стали предметом досліджень А.В. Балали, Л.І. Беляєвої, Ю.М. Богданової, П.В. Гламазди, І.В. Іванькова, О.В. Кравченко, О.В. Марковичевої, Е.Б. Мельникової, К.В. Продіуса, В.П. Пальченкової, О.І. Поспелової, В.В. Россіхіна, В.В. Селяниної, Н.Ю. Скрипченко, В.Я. Шпак, Н.Н. Штикової, І.В. Хулхачієвої, Є.О. Чернишова. Високо оцінюючи зроблений ними внесок у дослідження історії створення й функціонування виховно-виправних установ для неповнолітніх правопорушників, зазначимо, що вони або мають суто педагогічний чи історичний характер,

або побудовані в основному на загальноімперському, як правило, російському матеріалі, або ж зазначена проблема представлена в них у силу завдань, що стояли перед дослідниками, фрагментарно, як частина більш широкої проблеми. Так, дуже детально розглянуто в цих роботах благодійницьку діяльність, яка була основним засобом фінансового забезпечення діяльності притулків для неповнолітніх правопорушників, а також досліджено історію формування відповідних установ для неповнолітніх. Разом із тим залишився за межами більшості досліджень внесок українських дослідників і практиків роботи з неповнолітніми у формування правових основ виховного впливу на неповнолітніх та організаційні форми його реалізації.

Метою статті є уточнення характеристики правових основ та організаційних форм виховного й виправного впливу на неповнолітніх правопорушників в українських губерніях Російської імперії після судової реформи 1864 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Судова реформа 1864 р. докорінно змінила системи судоустрою та судочинства Російської імперії, що не могло не позначитися й на засобах протидії злочинності неповнолітніх, яка на той момент уже набувала характер соціального феномена. Зміни в засобах реагування на злочинність неповнолітніх було науково обґрунтовано сформованою у другій половині XIX ст. науковою ювеналістичною школою (в Україні – це насамперед професор Новоросійського університету О.М. Богдановський [2; 3] і професор Київського університету О.Ф. Кістяківський [7]), представники якої розробили струнку систему наукових уявлень про психологічні та фізичні особливості неповнолітніх правопорушників, соціальні корені ювенальної злочинності, заходи щодо профілактики правопорушень неповнолітніх, дієві методи боротьби з їхнім рецидивом. Зокрема, завдяки працям науковців, які працювали в українських губерніях, було теоретично обґрунтовано безперспективність боротьби зі злочинністю неповнолітніх із застосуванням лише каральних заходів і водночас доведено необхідність проведення з ними різнопланової виправно-превентивної та ресоціалізуючої роботи. Визначну роль в утвердженні нової парадигми кримінально-правового впливу на неповнолітніх правопорушників відіграли праці О.Ф. Кістяківського, де було обґрунтовано обов'язок держави вживати позитивні й раціональні заходи для їхньої освіти, виховання та, в кінцевому підсумку, виправлення [29, с. 210].

Зокрема, згідно зі ст. 6 «Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями», мирові судді мали право направляти неповнолітніх, які вчинили злочин за тогочасним кримінальним законодавством, не до державних пенітенціарних установ, а в спеціальні виховні заклади, якщо вони знаходилися в означеній місцевості [24]. Так передбачалася ізоляція неповнолітніх правопорушників від дорослих злочинців.

У пояснювальній записці до закону, що була складена авторами законопроекту, указувалося, що причиною цього нововедення є розуміння царськими сановниками «складності застосування до малолітніх правопорушників тих видів покарань, які встановлені загальним законом, оскільки через особливі властивості дитячого віку ті засоби, від яких можливо очікувати, а інколи й отримати гарні результати стосовно дорослих злочинців, для застосування до дітей або є неможливими, або такими, що спричиняють більше шкоди, аніж користі» [7, с. 81–82].

Звісно, реалізація цього положення стримувалась ще одним не менш важливим фактором – відсутністю закладів подібного типу. Тому наступним кроком законодавця стало створення нормативно-правової бази для організації виховних установ для неповнолітніх. 05 грудня 1866 р. імператором було затверджено думку Державної Ради «Про виправні притулки» (далі – Закон 1866 р.) [17]. Як убачається із його змісту, передбачалося часткове перекидання тягаря їх створення, фінансування та забезпечення фінансування на громадські інституції й благодійні установи, хоча й під контролем Міністерства внутрішніх справ (ст. ст. 1–2). Усі недержавні притулки мали створюватися виключно з дозволу Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), яке за погодженням з міністром юстиції також затверджувало положення для кожного такого притулку (ст. 5). Притулки мали щорічно подавати звіт про свою діяльність до МВС (ст. 12), а МВС, відповідно, – наглядати за притулками водночас із губернаторами (ст. 13), аж до можливості їхнього закриття у випадку серйозних порушень (ст. 14).

Щоб заохотити громадськість до створення установ для неповнолітніх, засновникам надавалися суттєві фінансові переваги, а саме: звільнення від податків на користь державної скарбниці; право проведення лотерей, але на суму не більше ніж 3 тис. рублів щорічно; відведення земель із казенного фонду для влаштування сільськогосподарського виробництва; видання грошового забезпечення для утримання неповнолітніх із коштів піклувальних про тюрми комітетів (ст. 3). Частково неповнолітні вихованці мали утримуватися також за рахунок батьків (ст. 4).

Виправні притулки мали стати основною організаційно-правовою формою протидії злочинності неповнолітніх. Утім відмітимо, що це було реалізовано лише частково через відсутність державного фінансування таких установ і державної ініціативи в їхньому створенні.

Нормативно-правове регулювання щодо створення й організації роботи виховних установ для неповнолітніх було рамковим (Закон 1866 р. містив усього 14 статей). Закон 1866 р., установлюючи організаційні форми протидії злочинності неповнолітніх, лише в загальних рисах визначав начала реалізації виховного впливу на неповнолітніх. У ст. 8 Закону 1866 р. визначалося, що вихованці виправних закладів навчаються Закону Божого; читання, письма та основних правил арифметики й інших елементарних наук; землеробським або ремісничим роботам. Ця обставина зумовлювала його подальше доповнення й конкретизацію локальними правовими актами, якими мали керуватися притулки, що й було передбачено ст. 5 Закону 1866 р. з указівкою про заборону видання актів, які суперечать положенням закону.

Як видається, в українських губерніях проект такого локального акта щодо регулювання діяльності виправного притулку було вперше розроблено вченим, який захистив докторську дисертацію з ювенальної кримінології, професором Новоросійського університету О.М. Богдановським. Методо-

логічні засади формування такого акта він розробив на основі дослідження практики роботи виховно-виправних установ для неповнолітніх у країнах Європи, про результати якого доповів 1861 р. на урочистому акті Ришельєвського ліцею [2, с. IV].

1870 р. в пояснювальній записці до представленого на розгляд Одеської міської думи проекту статуту Одеського виправного притулку він указував, що твердо дотримувався вимог Закону 1866 р. й мав на меті конкретизувати його постанови у вигляді інструкції для внутрішньої дисципліни та внутрішнього порядку управління притулком [2, с. 293–294]. Проект написаного ним Статуту складався з 19 пунктів, які охоплювали правила створення та функціонування притулку.

За представленим О.М. Богдановським проектом притулок мав бути створений для утримання й морального виховання, інтелектуальної та релігійної освіти дітей, яким загальними або мировими судами призначено відповідне покарання (п. 1). Передбачалося створення окремих відділень для хлопців (на 200 осіб) і дівчат (для 50 осіб), що відповідало ст. 6 Закону 1866 р. про роздільне утримання та даним кримінології щодо процентного розподілу чоловічої й жіночої злочинності (як указував автор проекту, і за кордоном, і в Російській імперії співвідношення статей серед кримінальних правопорушників становило 4:1). Обмеження кількості осіб у притулку О.М. Богдановський вивів із узагальнень роботи швейцарських, французьких, бельгійських та англійських виправних установ [3, с. 294].

Проект О.М. Богдановського передбачав колегіальне завідування притулком у вигляді особливої піклувальної ради, що мала складатися із 12 осіб, 10 із яких мали призначатися за посадою: представники від міської думи, навчального відомства, духовного відомства, прокуратури, один мировий суддя, один член Одеського окружного суду, поліцеймейстер, наглядач і наглядачка обох відділень (п. 5). На піклувальну раду покладалось обов'язки нагляду за діяльністю притулку, щодо кадрового забезпечення, пошуку коштів для його утримання та складання щорічного звіту про стан притулку (п. 6). Проект статуту чітко визначав обов'язки наглядачів притулку (п. 10), розподіл вихованців за віком, схильностям і звичками, за «сімействами», які мали проживати в окремих будинках (п. п. 13, 14). Саме так за квазісімейною ознакою була організована Метрейська колонія у Франції, статут якої О.М. Богдановський додав до своєї монографії про ювенальну злочинність. Автор указував, що «сімейне начало життя, разом із релігією, усюди уважається головним важелем при виправленні зіпсованих дітей» [3, с. 297]. Як видається, ця пропозиція О.М. Богдановського щодо створення свого роду домашньої обстановки для неповнолітніх правопорушників є цінною і для сучасності. Адже скупченість вихованців, неможливість створення та збереження власного особистісного простору досі є однією з причин незадовільного психологічного клімату в пенітенціарних установах. Більше того, умови тримання в пенітенціарних установах і для дорослих спричинили низку скарг проти України до Європейського суду з прав людини, зокрема у справі «Мельник проти України» (2006) було визнано, що умови тримання заявника завдали психічних і фізичних страждань, спричинили приниження його людської гідності й пробудження в ньому почуття приниженості [5].

За пропонованим О.М. Богдановським проектом, у притулку вихованці мали проходити навчання Закону Божого, читання, письма, арифметики, креслення та хорového співу, займатися в перервах гімнастикою; вчитися домашнього, польового та

городного господарства, ремісництва, пов'язаного із сільським господарством, а дівчата, крім того, мали вчитись прання білизни та рукоділля (п. 15). Розподіл навчальних занять і праці взимку був, відповідно, 4 й 6 годин, улітку 2 години та 8 годин (п. 17). Виготовлені вихованцями речі мали задовольняти потреби притулку, а в разі надлишків – поступати в продаж (п. 16). Як видається, деякі ідеї О.М. Богдановського втілено в Зразковому статуті виправних притулків, який у 1894–1895 рр. було вироблено спеціально для того створеною комісією Санкт-Петербурзького юридичного товариства [18]. Зокрема, це стосується ідей поєднання освіти й праці у виховно-виправному впливі на вихованців (§ § 5, 6, 14), «сімейного» принципу розподілу вихованців (§ 15), поєднання заохочень і стягнень (§ § 16–18).

Утім указаний зразковий статут не був обов'язковим для прийняття виправними установами, не виключав розроблення локальних правових актів, якими керувались виправні притулки у своїй діяльності. Наразі можна виокремити як мінімум три типи таких актів. По-перше, це статuti громадських організацій – товариств, що виступали засновниками виправних притулків. Прикладом тому є Статут Чернігівського товариства землеробсько-ремісничої колонії для неповнолітніх [25]. Актами цього типу, що затверджувалися Міністром внутрішніх справ за погодженням із Головним тюремним управлінням, регулювався порядок творення та фінансового й кадрового забезпечення колоній або притулків. По-друге, це власне статuti виправних притулків або колоній. Так, Статут Чернігівської землеробсько-ремісничої колонії для неповнолітніх, затверджений одночасно зі Статутом відповідного товариства (13 вересня 1894 р.) [26], складався із 31 параграфів, об'єднаних у сім розділів, і визначав порядок управління колонією, систему виховання в колонії, порядок прийняття й випуску вихованців із колонії. Засоби виховного впливу, передбачені цим статутом, включали таке: релігійне та моральне виховання, елементарну освіту й практичну сільськогосподарську та ремісничу роботу (§ § 8, 10–12). Від Харківської й Рубежівської колоній Чернігівську відрізняла відсутність заохочувальних заходів за наявності стягнень для вихованців (§ 15).

Нарешті, третій тип локального акта – це статuti допоміжних освітніх і виробничих установ, до яких направлялися вихованці виправних установ під час відбування покарання. Вони затверджувалися на підставі договорів товариств виправних притулків із Міністерством народної освіти та/або Міністром землеробства й державного майна. Прикладом такого локального акта є Статут школи садівництва, городництва і бджолярства, основаної Сімферопольським товариством виправних притулків 1894 р. [27]. За Статутом до цієї школи могли вступати вихованці виправного притулку у віці не менше ніж 14 років, а також ті випускники притулку, що до 21 року перебувають під патронатом товариства (п. 5). Заняття в школі передбачали як загальноосвітні предмети, так і професійну підготовку (п. 13).

Правові основи реалізації виховного впливу на неповнолітніх правопорушників було суттєво доповнено законодавчими актами 1892–1893 рр. Так, затвердженою імператором думкою Державної ради 20 травня 1892 р. [15] було внесено зміни до ст. 6 «Статуту про покарання, які накладаються мировими судьями», ст. ст. 137 і 138 «Уложення про покарання кримінальні та виправні», ст. 162 «Статуту про осіб, які утримуються під вартою». Загальний зміст унесених змін полягав у такому:

1) граничний вік осіб, які могли перебувати у виправних притулках, обмежено до 18 років;

2) до притулків дозволено судам направляти дітей у віці від 10 до 14 років, якщо вони вчинили злочини без розуміння, не тільки тих, хто діяв свідомо;

3) строк перебування у виправних притулках визначався не судом, а самими виправними притулками, залежав від ступеня виправлення вихованця й не міг бути менше ніж один рік.

Як указує Л.І. Беляєва, зазначені положення критикувались через відступ від суворо юридичних начал виправних і виховних цілей і відсутність критеріїв виправлення неповнолітнього, однак при всьому цьому поява закону свідчила про зацікавлений підхід до вирішення питань, що виникали [1, с. 20]. Зокрема, критикувалось положення про строк перебування неповнолітнього правопорушника у виправній установі: за законом він становив щонайменше один рік. При цьому значалося, що за цей строк неможливо досягти цілей виховного впливу на дитину, тобто перевиховати її, надати хоча б основи освіти й професії. Крім того, направлення до притулку 16–17-річного юнака з уже сформованою протиправною установкою створювало проблеми для виховання молодших вихованців колонії, які могли потрапити під його негативний вплив, зумовлений попередньою злочинною діяльністю [10, с. 20–21].

У лютому 1893 р. законодавець надав виправним притулкам право укладати договори про віддання вихованців, що з них випускались після відбуття покарання, у найм або навчання [13]. Тим самим мали створюватися умови для подальшої соціальної адаптації неповнолітнього. Закон від 08 лютого 1893 р. збільшував кількість категорій неповнолітніх, які могли бути поміщені до притулків, за рахунок підслідних і підсудних у віці від 10 до 17 років (ст. 1). Утримання їх у виправних притулках мало відбуватися окремо від інших вихованців, щоб уникнути поганого впливу вже засуджених і із застосуванням загальних постанов про прокурорський нагляд за особами, які перебувають під вартою (ст. 2) [14]. Отже, негативний вплив уже засуджених і ще не ресоціалізованих осіб на тих, хто тільки очікував рішення щодо себе, мав бути мінімізований.

Під впливом громадськості, зокрема З'їздів представників російських виправних закладів для неповнолітніх злочинців, був розроблений і 2 червня 1897 р. затверджений ще один важливий Закон «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх» (далі – Закон 1897 р.) [16]. Ним було внесено зміни до «Уложення при кримінальні та виправні», «Статуту про покарання, які накладаються мировими судьями», «Статуту кримінального судочинства», «Статуту про висланих». Закон 1897 р. закріпив можливість віддання неповнолітніх у віці від 10 до 17 років під відповідальний нагляд батькам, або іншим особам, які ними опікуються, або іншим благонадійним особам, які дали те згоду. Якщо за вчинене неповнолітнім злочинне діяння законом було передбачено тюремне ув'язнення, то неповнолітні могли направлятися до виправних колоній або притулків. У разі відсутності таких установ вони мали поміщатися до особливих приміщень при тюрмах або арештних будинках. Закон зберіг також норму про поміщення неповнолітніх підслідних і підсудних до виправних притулків і колоній. Так законодавство розвинуло найважливіший принцип ювенальної юстиції, чинний до сьогодні, – роздільне утримання неповнолітніх і дорослих засуджених.

Наступним етапом у розвитку законодавства про неповнолітніх було Кримінальне уложення 1903 р. [4], яке визначило, що неповнолітні в пенітенціарних установах мають утримуватись окремо від дорослих (п. 12 ст. 2). Хоча не було підвище-

но вік настання кримінальної відповідальності, він залишився на рівні 10 років (ст. 40), проте було зроблено застереження про неосудність діяння, учиненого неповнолітніми у віці від 10 до 17 років, учинене без розуміння. Останні віддавались під нагляд батькам, а в разі вчинення тяжкого злочину могли бути поміщені до виховно-виправного закладу. Неповнолітні у віці від 10 до 17 років, які діяли із розумінням, мали поміщатись переважно до виховно-виправних закладів, а за неможливості – до особливих приміщень у тюрмах або арештних будинках. Неповнолітні жіночої статі могли бути віддані до монастирів їхнього віросповідання. У виправно-виховних закладах і монастирях неповнолітні могли перебувати не довше ніж до досягнення 21 року (ст. 41).

Зміни в системі кримінальних покарань щодо неповнолітніх, поширення виправних закладів вимагали логічного продовження законотворчої діяльності, і 19 квітня 1909 р. було затверджено Закон «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх» [12] (далі – Закон 1909 р.), яким було затверджено відповідне Положення. Ним установлювався саме виховно-виправний характер закладів для неповнолітніх, не тільки виправний (п. 1). Коло осіб, які могли бути поміщені до виправно-виховного закладу, було окреслено так: визнані винуватими в учиненні злочину за ухвалою або вироком суду; 2) обвинувачені та підсудні, яким призначено відповідний запобіжний захід у вигляді взяття під варту за постановою слідчої або судової влади; 3) жебраки та бродяжки у віці від 10 до 17 років; за постановою комітету, правління або ради товариства, що опікується виправно-виховними установами (із повідомленням про це рішення мировому або міському суду або земському начальникові в триденний термін); 4) направлені на виправлення батьками – за згодою установи, що видає виправно-виховним закладом (п. 7). Отже, законодавство закріплювало існування одного типу закладів для правопорушників і неповнолітніх із девіантною поведінкою. Щоправда, Закон 1909 р. рекомендував їхнє роздільне по можливості утримання в межах одного закладу (п. 9).

Важливою новелою законодавства було те, що було передбачено фінансування утримання вихованців – подвійна, порівняно із дорослими арештантами, сума на придбання одягу, харчування та білизни, а також кошти на лікування й поховання (п. 13). Зазначимо, що Закон 1909 р. також покладав на уряд заснування виховно-виправних установ, а в 1913 р. було засновано й перший державний виховно-виправний заклад для неповнолітніх в українських губерніях. Чернігівське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, у виданні якого перебувала землеробсько-ремісничка колонія, було ліквідовано, а фінансування та управління створеною ним колонією перейшло до урядового органу – Чернігівської губернської тюремної інспекції [8, с. 66].

Ще одна важлива новела законодавства – це законодавче встановлення заходів виховно-виправного впливу, які становили розділ IV Закону 1909 р. Ними визначалось таке: 1) навчання закону Божого; 2) освіта (за програмою не нижче однокласного начального училища Міністерства народної освіти); 3) землеробська або ремісничка праця (п. 22). Передбачалось заохочення вихованців, які стали на шлях виправлення, у формі відпустки на три доби (у виключних випадках – до семи діб) (п. 23). Крім того, до статуту виправно-виховної установи могли вноситися заходи дисциплінарного впливу на неповнолітніх, за винятком тілесних покарань і утримання в темному карцері, що заборонялось (п. 34). Випускники із виправно-виховних закладів перебували під їхнім наглядом протягом трьох років (п. 28).

Як зазначає Л.І. Беляєва, у Законі 1909 р. відображено основні позитивні начала, закріплені в законах 1866, 1892, 1893, 1897, 1903 рр., які були вироблені вітчизняною практикою і З'їздами представників російських виправних закладів, а також основні ідеї гуманізму, обґрунтовані й розвинені наукою кримінального права [1, с. 23]. Як видається, ґрунтовною основою цього закону стали також проектні документи, підготовлені ученими-ювеналістами, у тому числі О.М. Богдановським, а також локальні правові акти, якими керувались керівництво й персонал виправних притулків.

Справа організації виправних (виховно-виправних) закладів в українських губерніях із моменту ухвалення та набуття чинності Закону 1866 р. просувалась не надто швидко. Одна з причин тому – це покладання організації виховного впливу на неповнолітніх правопорушників виключно на плечі громади за дуже малої зацікавленості державних органів. Для організації притулку потрібно було спочатку організувати його фінансування, чим і займалися створювані товариства (на обґрунтовану думку О.В. Кравченко, саме пошук коштів, підшукування земельних ділянок і будівництво приміщень для притулків становили основний напрям діяльності таких товариств [9, с. 36]).

Першим в Україні було організовано Харківське товариство виправних притулків (засновано 1869 р., розпочало роботу наприкінці 1871 р.). Фонди товариства склались із коштів Харківської повітової земської управи й пожертвувань приватних осіб, переважно присяжних засідателів Харківського окружного суду. За даними О.В. Кравченко, протягом 1870–1890-х рр. товариства виправних притулків було створено в усіх українських губерніях [9, с. 31], утім не всі вони були успішними у створенні колоній і притулків. Недостатність фінансових коштів для створення виправних колоній або притулків нерідко ставала перешкодою для їхньої організації, приклад чого наводить К.В. Продіус. Так, 1890 р. громадськість Поділля виступила з ініціативою збирання пожертвувань для влаштування такої колонії. Протягом року місцеве відділення Філантропічного товариства збило лише 5 200 рублів для цієї справи. І навіть з урахуванням того, що 10% від штрафів, що накладалися мировими судьями, надходили на утримання притулків для дітей (не тільки для правопорушників), а земські установи виділили 2 ділянки землі в містах Кам'янці-Подільському та Могилеві-Подільському, коштів для створення притулку не вистачило [20, с. 259].

Перші виправні установи для неповнолітніх на території українських губерній – це Рубежівська (Київська) землеробсько-ремісничка колонія (відкрито 30 серпня 1876 р.) та Харківський виправний притулок для малолітніх злочинців і безпритульних дітей у с. Дергачі (відкрито 24 травня 1881 р.) [28, с. 467]. Отже, в українських губерніях із самого початку було започатковано два типи установ для неповнолітніх: землеробсько-ремісничка колонія змішаного типу й ремісничий притулок.

Рубежівська колонія, створена Київським товариством землеробських колоній і ремісничих притулків колоній (основані наприкінці 1873 р., статут затверджений влітку 1874 р.), відкрилась у селі Рубежівка (нині – Михайлівка-Рубежівка), поблизу Ворзеля 30 серпня 1876 р. під керівництвом А.Д. Ушинського – брата великого педагога, колишнього учителя гімназії та мирового судді [7, с. 158]. Рубежівська колонія в 1884 р. була перенесена ближче до Києва (сьогодні її територію поглинуло місто) і проіснувала до 1917 р.

Її опис та аналітичне порівняння з іншими виправними закладами для неповнолітніх здійснив видатний український правознавець О.Ф. Кістяківський.

За статутом колонія приймала неповнолітніх злочинців і бродяг, засуджених судовими установами до тюремного ув'язнення; дітей, котрі перебували при батьках у тюрмах; неповнолітніх жебраків і безпритульних, більшість із яких була віддана до колонії строком на три роки [7, с. 160–161].

Колонія була побудована за «сімейним» типом, як пропонував і О.М. Богдановський для Одеського притулку. Вихованців колонії за віком було поділено на дві групи («сім'ї»): старшу (від 13 до 16 років) і молодшу (від 10 до 13 років), із якими постійно перебували вихователі. Вихованці мали виконувати всю домашню роботу самостійно. Було також передбачено навчання. За рівнем письменності вихованців ділили на три класи. У першому класі вчилися абсолютно неписьменні, в другому – ті, хто мав начатки письменності, тому до предметів у цьому класі додавалась ще арифметика. У третьому класі викладались арифметика, російська історія та географія, російська граматики за гімназичними підручниками. Крім того, усім вихованцям викладався Закон Божий. Важливим елементом виховної роботи в Рубежівській колонії було також професійне навчання (сільське господарство та ремісництво). У 1912 р. в колонії було відкрито однокласне училище, уведено навчання військового строю та організовано оркестр [6].

Утім надалі, зберігши «сімейний» тип структури колонії, її керівництво перейшло від вікового принципу розподілу вихованців до виробничого між майстернями (їх було 4–5) та за землеробською працею [22, с. 42].

У колонії було встановлено систему заохочень і систему покарань вихованців. Система заохочень включала заробітну плату розміром 5 коп. на день, із якої провадились вирахування у випадку недбалості або ліні вихованця. Щотижня проводився розрахунок, 2/3 накопиченої суми переводилось до ощадної каси, а залишок видавався на руки вихованцю. Крім того, найбільш старанні вихованці отримували додаткові заохочення. Порівнюючи систему заохочень у Рубежівській колонії з іншими притулками та колоніями, О.Ф. Кістяківський, не коливаючись, надавав їй перевагу. По-перше, тому що заохочення отримував кожен вихованець, незалежно від ступеня його вправності й освоєння навичок продуктивної праці. По-друге, через те що наявність у кожного вихованця хоча б невеликої суми грошей привчала їх до ощадливості. Значна кількість вихованців відмовлялась від щотижневого отримання грошей задля накопичення коштів на власних рахунках. По-третє, тому що вихованець, виходячи із колонії, мав певну суму для прожитку хоча б на перших порах самостійного життя [7, с. 169–170]. Крім того, у колонії практикувались відпустки найбільш благонадійним вихованцям [22, с. 44].

Система покарань у Рубежівській колонії теж відрізнялась від інших колоній і притулків. Керівництво колонії відмовилось від одиночного ув'язнення (прийнятого, наприклад, у Санкт-Петербурзькій колонії). Заходи покарання були розраховані на вплив на моралі та самолюбство вихованців і включали позбавлення частини заробітної плати; видалення із загальних робіт; позбавлення святкового одягу (тоді вихованець залишався в тому одязі, у якому він поступив до колонії) [7, с. 170]. Догани й стягнення вихованців записувались у кондуїти – загальний та індивідуальний [22, с. 43–44].

Заслугує на увагу й система виховних заходів в Одеському виправному притулку, який було офіційно відкрито 1889 р., хоча

діяльність його засновників із протидії злочинності неповнолітніх розпочалась набагато раніше. Його директор Ф.Г. Савенко, ознайомившись із практикою роботи Київського, Харківського та Московського (Рукавішніковського) притулків, відмовився від практики тілесних покарань. Його система виховання базувалась на досвіді передовсім Харківського й Московського (Рукавішніковського) притулків і включала таке: моральний авторитет персоналу притулку, особливо вихователів і директора; увагу до релігійного виховання та релігійних настроїв, які вимагалися й від вихованців, і від персоналу; постійне перебування персоналу з вихованцями; бесіди з вихованцями; фізична праця; обов'язкове навчання російської мови (до притулку нерідко потрапляли діти, які її не знали), у тому числі читання та письма – для покращання спілкування з ними [23, с. 21].

Проблемою багатьох притулків був підбір персоналу. Закон 1866 р. не встановлював вимог до вихователів і керівників притулків. Такі вимоги було вироблено тільки в Законі 1909 р. й стосувалось тільки керівництва – директорів і начальниць закладу: від них вимагалось мати атестати на право викладання або про закінчення курсу у вищому або середньому навчальному закладі (ст. 19). Персонал виправних притулків рекрутувався, як правило, із середовища випускників учительських семінарій і народних учителів. Про це говорив на III з'їзді представників виправних установ для малолітніх директор Одеського виправного притулку Ф.Г. Савенко [23, с. 20]. Директором Рубежівської виправної колонії був спочатку колишній учитель гімназії А.Д. Ушинський, а із 1880 р. директором було обрано вихователя колонії Т.М. Максимова, який починав свою роботу завідувачем сільськогосподарською фермою, а згодом працював учителем в однокласному міському училищі [22, с. 41]. Як відмічав суддя Київського суду у справах малолітніх В.М. Левитський, Рубежівська (Київська) колонія на початку ХХ ст. занепадала [11, с. 10], що виразилось, серед іншого, у збільшенні кількості утікачів із колонії, випадків правопорушень і групових акцій непокори вихованців. Так, 1912 р. кількість утеч і спроб утекти із колонії сягнула 48, що дуже багато для 79 вихованців. Тому Комітет товариства землеробських колоній та ремісничих притулків реформував устрій і посилив керівництво колонією [6]. Як видається, однією з проблем не тільки Київської, а й більшості колоній для неповнолітніх була саме низька фахова підготовка персоналу. Між тим, очевидно була, наприклад, робота психолога, який міг би довірливо поговорити з вихованцем: про такі бесіди та зроблені на їхній підставі висновки щодо рівня «зіпсованості» вихованця говорилось, наприклад, у звіті ради Одеського виправного притулку [19].

Варто відзначити, що система виховно-виправного впливу, остаточно закріплена Законом 1909 р., не охоплювала всіх неповнолітніх правопорушників, які відбували покарання у формі позбавлення волі у в'язницях. За звітами, що надавались до Головного тюремного управління, видно, що лише частину неповнолітніх було залучено до навчання або виконання ремісничої роботи й тим самим застосовано виховні заходи. Так, у 1905 р. цими видами діяльності було охоплено щонайбільше 35–40 % неповнолітніх ув'язнених [21, с. 638].

Висновки. Із моменту початку Судової реформи 1864 р. до революційних подій 1917 р. в українських губерніях Російської імперії було накопичено вагомий досвід застосування правових засобів виховного впливу на неповнолітніх правопорушників. Саме тут видатними вченими О.М. Богдановським і О.Ф. Кістяківським на основі іноземного досвіду протидії злочинності неповнолітніх було розроблено доктринальні основи організації, правового регу-

лювання та функціонування особливих установ, призначених для перевиховання неповнолітніх правопорушників.

В українських губерніях за досліджуваний період було створено 11 виправних (виховно-виправних) притулків, причому всі вони створювались і початково утримувались за рахунок громадськості, лише наприкінці досліджуваного періоду за Законом 1909 р. фінансове забезпечення утримання й лікування вихованців стало державною справою, і навіть один із притулків – Чернігівський – набув статусу державного закладу.

Правове регулювання створення, організації та функціонування притулків (колоній) для неповнолітніх правопорушників мало багаторівневий змішаний характер: на загальнодержавному рівні це були закони, на локальному рівні – статuti товариств, які створювали і своїм коштом утримували притулки (колонії), статuti самих притулків і допоміжних установ професійно-освітнього типу, які надавали вихованцям притулків необхідні знання та професійні навички. Своєю чергою, ці локальні акти ставали прообразами загальнодержавних актів, саме з їхнім урахуванням було створено Закон 1909 р., яким остаточно в передреволюційний період було врегульовано діяльність виховно-виправних притулків для неповнолітніх.

Засоби виховного впливу на неповнолітніх, незначним чином варіюючись упродовж досліджуваного періоду, становили таку систему: моральне виховання, що досягалось у безпосередньому спілкуванні з вихователями та керівником притулку; релігійне виховання за допомогою навчання Закону Божого відповідно до віросповідання вихованця; початкова освіта; професійне навчання; заходи стягнення щодо порушників дисципліни; заходи заохочення для тих неповнолітніх, хто став на шлях виправлення. Відмітимо, що ця система складалась знизу, на підставі іноземного та власного досвіду, в актах локального правового регулювання, проходячи апробацію в практичній діяльності притулків і колоній, і лише в Законі 1909 р. вона знайшла остаточне формальне закріплення.

Явними недоліками започаткованої після судової реформи системи виховного впливу на неповнолітніх правопорушників були такі: неповне охоплення виховними заходами засуджених за вчинення злочину неповнолітніх осіб (до виправних або виховно-виправних притулків потрапляло не більше ніж 20% засуджених); не завжди належний рівень підготовки персоналу виправних і виховних закладів; недостатнє державне фінансування, що було законодавчо забезпечено лише в передреволюційний час.

Разом із тим такі напрацювання у справі протидії правопорушності неповнолітніх, як «сімейний» принцип розподілу вихованців у колонії, поєднання освіти й професійного навчання та практичної роботи, розумне співвідношення заохочень і стягнень щодо вихованців заслуговують на увагу та впровадження в сучасну практику роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Література:

1. Беляева Л.И. Правовые, организационные и педагогические основы деятельности исправительных заведений для несовершеннолетних в России, середина XIX – начало XX в. : автореферат дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Л.И. Беляева. – М., 1995. – 48 с.
2. Богдановский А. Молодые преступники. Вопросы уголовного права и уголовной политики / А. Богдановский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Тип. Моригеровского, 1871. – 311 с.
3. Богдановский А. О земледельческих колониях и исправительных школах во Франции, Англии и Германии / А. Богдановский. – Одеса, 1961. – 82 с.
4. Высочайше утвержденное Уголовное Уложение, 22 марта 1903 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. 23. – № 22704.
5. Европейский суд з прав людини. Справа «Мельник проти України». Заява № 72286/01. Рішення від 28.03.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст. 2789.
6. Киевская мысль. – 1913. – 6 июля.
7. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления / А.Ф. Кистяковский. – К. : Унив. Тип. И.И. Завадского, 1878. – 232 с.
8. Кравченко О. Опіка над дітьми на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. / О. Кравченко // Ніжинська старовина. – 2013. – Вип. 16 (19). – С. 62–73.
9. Кравченко О.В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.В. Кравченко // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія «Актуальні проблеми історії України». – 2011. – № 37. – С. 29–37.
10. Красовский М.И. Вопросы устройства русских исправительных заведений для несовершеннолетних, с приложением узаконений и распоряжений правительства, относящихся к малолетним и несовершеннолетним преступникам / М.И. Красовский. – Саратов : Паровая скоропечатня губернского правления, 1900. – 220 с.
11. Левитский В. Детский суд и война (Второй год деятельности Особого Суда для малолетних в г. Киеве) / В. Левитский. – К. : Изво Киевского патроната, 1916. – 50 с.
12. О воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних : Высочайше утвержденный и одобренный Государственным Советом и Государственной думой закон 19 апреля 1909 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 3. – Т. 29. – № 31727.
13. О предоставлении исправительным приютам права заключать условия об отдаче выпускаемых воспитанников в наем или обучение : Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 02 февраля 1893 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. 13. – № 9297.
14. Об изменении порядка заключения и пересылки несовершеннолетних, состоящих под следствием и судом : Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 08 февраля 1893 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. 13. – № 9316.
15. Об изменении постановлений, касающихся обращения в исправительные приюты и содержания в них малолетних преступников : Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 20 мая 1892 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. 12. – № 8609.
16. Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений об их наказуемости : Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 02 июня 1897 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. 27. – № 14233.
17. Об исправительных приютах : Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 05 декабря 1866 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 41. – № 43949.
18. Образцовый устав исправительных приютов // Тюремный вестник. – 1895. – № 5. – С. 279–290.
19. Отчет совета Одесского общества исправительных приютов за 1894 г. // Тюремный вестник. – 1896. – № 1. – С. 41–42.
20. Продиус К.В. Правові основи взаємодії громадськості та держави у протидії ювенальній делінквентності (на прикладі українських губерній Російської імперії) / К.В. Продиус // Європейський політико-правовий дискурс. – 2014. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 253–265.
21. Размещение несовершеннолетних в тюрьмах, арестантских помещениях и исправительно-воспитательных заведениях // Тюремный вестник. – 1907. – № 10. – С. 638–641.
22. Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России / Д. Тальберг // Журнал гражданского и уголовного права. – 1882. – Кн. 8. – С. 29–64. – С. 42.
23. Труды третьего Съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. – М. : Типография А. Мамонтова, 1891. – 419 с.
24. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями : Высочайше утвержден 20 ноября 1864 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 39. – № 41478.
25. Устав Черниговского общества земледельческо-ремесленной исправительной колонии для несовершеннолетних. – Чернигов : Тип. Черниг. губ. правления, 1895. – 10 с.
26. Устав Черниговской земледельческо-ремесленной исправительной колонии для несовершеннолетних. – Чернигов : Тип. Черниг. губ. правления, 1895. – 14 с.

27. Устав школы садоводства, огородничества и пчеловодства 2 разряда, учрежденной Симферопольским обществом исправительных приютов близ Симферополя// Тюремный вестник. – 1895. – № 3. – С. 124–134.
28. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием / И.Я. Фойницкий. – СПб. : Тип. Министерства путей сообщения, 1889. – 504 с.
29. Харитонов О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : [монографія] / О.В. Харитонов. – Х. : Право, 2010. – 252 с.

Малеваная Я. П. Правовые средства и организационные формы воспитательного влияния на несовершеннолетних правонарушителей (на материалах украинских губерний Российской империи после судебной реформы 1864 г.)

Аннотация. Определено, что после судебной реформы 1864 г. в украинских губерниях Российской империи был накоплен значительный опыт применения правовых средств воспитательного воздействия на несовершеннолетних правонарушителей. Правовое регулирование включало такие средства воспитательного воздействия на несовершеннолетних, как нравственное воспитание; религиозное воспитание; начальное образование; профессиональное обучение; меры взыскания к нарушителям дисциплины; меры поощрения для тех несовершеннолетних, кто встал на путь исправления. Такие наработки по противодействию правопорушности несовершеннолетних, как «семейный» принцип распределения воспитанников

в колонии, сочетание образования и профессионального обучения и практической работы, разумное соотношение поощрений и взысканий в отношении воспитанников, заслуживают внимания и внедрения в современную практику работы с несовершеннолетними правонарушителями.

Ключевые слова: правовые средства воспитательного воздействия, правовое регулирование, несовершеннолетние правонарушители, путь исправления.

Malovana Ya. Legal means and organizational forms of educational impact on young offenders (the data of the Ukrainian provinces of the Russian Empire after the Court reform 1864)

Summary. Considerable experience of applying legal measures of educational influence on young offenders had been accumulated in the Ukrainian provinces of the Russian empire after Court reform 1864. Legal regulation included such means of educational influence on minors as: moral education; religious education; primary education; professional education; penalties on violators of discipline; incentives for those juveniles who were on the path of correction. Some experience of countering minor's delinquency as a "family" principle of separation of inmates in prison, a combination of education and vocational training and practical work, a reasonable value of rewards and punishments on minors deserve attention and implementation of the current practice of bringing up juvenile offenders.

Key words: legal means of educational influence, regulation, juvenile offenders, path of correction.